

ÖNazonosság és természetpusztítás. A Fichtei Paradigma

HANKOVSKY TAMÁS

Fichtére nem szoktunk korszerű, de még csak olyan filozófusként sem gondolni, aki korunkról vagy korunkhoz szólna. Rendszere az elvontság és a valóságtól való elrugaskodottság hírében áll. Tanulmányomban mégis egy olyan aspektusát szeretném megmutatni, amely nemcsak történetileg lehet érdekes számunkra. A Fichténél is megtalálható emberkép ma is aktuális, és ami ennél is fontosabb, felelőssé tehető a környezeti problémáinkért. Nem tulajdonítok Fichtének ezen a téren sem úttörő, sem döntő szerepet, hiszen emberképe szervesen illeszkedik egy Descartes-tól és Rousseau-tól, Kanton és Sartre-on át napjainkig ívelő hagyományba.¹ Mégis érdemesnek tartom őt kiragadni e történeti sorból, és az ember és a természet viszonyát az ő példáján tanulmányozni, mert az emberi identitás ma is elterjedt fel fogásának következményei rendkívül plasztikusan jelennek meg nála.

1. AZ ÉN ÉS A NEM-ÉN SZEMBEÁLLÍTÁSA

Fichte szerint „filozófiainak csak az a nézet nevezhető, amely a tapasztalat adott sokféleségét egyetlen közös alapelv egységére vezeti vissza, másfelől pedig ebből az egységből kimerítően megmagyarázza és levezeti ama sokféleséget”.² Fichte természetesen meg volt győződve róla, hogy saját tudománytana (szemben a többi úgynevezett filozófiai rendszerrel) teljesíti ezt a szigorú kritériumot, még akkor is, ha a tudománytan egymástól nagyban különböző számos kifejtési kísérletei közül csak az elsők vállalkoztak arra, hogy ki is mondják az alaptételt. Az egyetlen elvből kiinduló rendszerépítés kilátástalanságát persze jelzi, hogy Fichte főműve, *A teljes tudománytan*

¹ Emberképünk itt releváns vonásainak descartes-i és a rousseau-i eredetéhez lásd: Tóth I. János: *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok.* Szege, JATEPress, 2013. 21-42; Luc Ferry: *Új rend: az ökológia.* Ford. V. Tóth László. Európa, Budapest, 1994. 47-74.

² Fichte: A jelenlegi kor alapvonásai. In: Fichte: *Válogatott filozófiai írások.* Ford. Endreffy Zoltán. Gondolat, Budapest, 1981. 413-701; 417 (GA I,9,196). Vö. „A filozófia lényege abban áll, hogy minden sokféleséget, amely az élet szokásos szemléletében mégiscsak ránk kényszeríti magát, az abszolút egységre vezet vissza.” (Fichte: *Die Wissenschaftslehre* [II. Vortrag im Jahre 1804]. GA II,8,8)

alapja mindjárt három alaptételt is megadott, amelyek közül a második és a harmadik csak részben rendelődött alá az elsőnek, az egyik ugyanis a formája, a másik a tartalma szerint nem volt rá visszavezethető. Nem kevésbé problematikus, hogy a tartalma és formája szerint is feltétlen, úgynevezett abszolút első alaptétel néhány oldalon belül több megfogalmazásban is olvasható, és ezek egymáshoz való viszonya nincs tisztázva. A legismertebb formulák talán ezek: „Az én eredendően teljességgel tételezi a saját létét.” „Én vagyok.” Témánk szempontjából azonban érdekesebbek ezek: „Teljességgel létezem, vagyis teljességgel azért vagyok, mert vagyok, és teljességgel az vagyok, ami vagyok; és mindkettő az én számára.” „Én én vagyok.” Sőt: „Én = én.”³ Ez utóbbi három formula szerint a filozófia első alaptétele az én azonosságát, identitását mondja ki. Ez az azonosság annyira alapvető, hogy még az azonosság elvét, a formális logika $A = A$ tételét, is ebből az alaptételből lehet levezetni a tétel tartalmától, az éntől való elvonatkoztatás útján.

Az alaptételben szereplő úgynevezett abszolút én nem az individuális emberi én, hanem az ész, amely ebben az összefüggésben nem az individuum egyik képessége, hanem egy transzcendentális princípium.⁴ Az így felfogott észről itt nem kell mást mondanom, mint hogy a tudománytannak ebben a korai változatában talán azért kapta a kissé megtévesztő „én” nevet, mert alapsztruktúrája megfelel az én sztruktúrájának, amelyet most két lépésben foglalok össze. Először is mindenki csak akkor én, ha végrehajt egy meghatározott reflexív aktust. Ha nem hajtom végre ezt az aktust, akkor pontosan ugyanaz vagyok, mint ha végrehajtanám, annyi különbséggel, hogy nem vagyok én. Másodszor jóllehet ez az aktus csak a *magam számára* tesz énné, számodra pedig továbbra is „te” vagy „az” maradok, többről van szó, mint *énem tudatának*, az öntudatnak a születéséről. Az *énem* születéséről is szó van. Az öntudattal együtt ugyanis az a valaki (az én) is megszületik, aki tud, és az a valaki is (szintén az én), akiről tud. Az öntudat aktusa énteremtő, éntételező aktus.⁵

³ Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1–3. §. Ford. Hankovszky Tamás. *Magyar Filozófiai Szemle* 55. 2011. 3. 9-30; 11. illetve 14. (GA I,2,257, 258, illetve 260-261)

⁴ Fichte: *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre*. GA I,3,311-460 és GA I,4,1-165; GA I,3,313, Fichte: *Entwürfe zur Recension des Aenesidemus*. GA II,2,287-314; 287, Fichte: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. In: Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Budapest, 1976. 75-474; 75 (GA I,5,21)

⁵ „Az én tétélezi önmagát, és az én ezen önmaga általi pusztja tétélezésénél fogva van; és megfordítva: az én van, és tétélezi saját létét pusztja léténél fogva. – Ő a cselekvő és egyben a cselekvés eredménye; a tevékenykedő, és az, ami a tevékenység által keletkezik. A cselekvés [*Handlung*] és a megtett [*That*] egy és ugyanaz.” (Fichte: *A teljes tudománytan alapja*. id. kiad. 12. (GA I,2,259))

Ha az $A = A$ absztrakt, merev és statikus képletét tartalommal töltjük meg, mégpedig azzal az egyetlen tartalommal, amely Fichte szerint maradéktalanul illik hozzá – az énnel,⁶ akkor egyrészt láthatóvá válik, hogy az első alaptétel többi megfogalmazása miért mond legalábbis valami hasonlót, mint az „én = én”, másrészt az is látszik, hogy ez az azonosságállítás egy aktusról szól. Vagyis az azonosság nem egyszerűen fennáll, hanem történik. Ezért fogalmaz jelen időben az alaptétel másik nagy jelentőségű megfogalmazása: azt mondja, az én tételezi a létét, nem pedig azt, hogy tétélezte. Csakhogy ha az én lényege szerint aktus, „tettcselekvés”, vagyis olyan tétélezés, amelyben „egy és ugyanaz a produktum, a cselekvés és a cselekvő”,⁷ akkor ez a cselekvés soha nem érhet véget, eredménye, az én azonossága, soha nem válhat teljes realitássá, mert különben az én megszűnne cselekedni, és valami megállapodottá válna, ami már nem volna én. Ilyen értelemben az én, amelyről itt szó van, folyton a *már igen* és a *még nem* állapotában van. Amennyiben már tétélezett, annyiban azonosság, hiszen az „én az, *aminek* tétélezi magát, és *annak* tétélezi magát, ami.”⁸ Amennyiben viszont még nincs, annyiban az én nem azonos önmagával, valami másra vonatkozik, mástól függ, ezért relatív.

Az én fogalmában rejlő, célját soha el nem érő cselekvés fogalma a végtelen cselekvés lehetőségét feltételezi, amelyet a tudománytan második és harmadik alaptétele konkretizál. Valóban további *alaptételekről* van szó, mert nem vezethetők le az elsőből, és mert segítségükkel olyasmis is levezethető, ami egyedül az elsőből nem. A *második* tételből – nevezetesen, hogy „Az énnel teljességgel szembeállítódik egy nem-én”⁹ – az következik, hogy az énnel a nem-én ellenében kell hatnia, vagyis vele szemben kell vég nélküli cselekvéssel megteremtenie az önazonosságát. A *harmadik* tétel – amely szerint „Mind az én, mind a nem-én oszthatóként tétéleződik”¹⁰ – a végtelen cselekvés lehetőségi feltételét ragadja meg az énben és a nem-énben. Ha ugyanis szembenállásuk egyszerűen csak kontradiktórikus volna – mint ahogy az elnevezésük sugallja –, akkor az én cselekvése legjobb esetben is csak pontszerű lehetne. Lenne egy pillanat, amikor legyőzi a nem-én ellenállását, de előtte és utána nem történne semmi. A harmadik alaptétel értelmében

⁶ „az $A = A$ tétel [...] eredetileg csak az énnel érvényes.” (Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek a e tudományról tartandó előadásaihoz. Ford. Felkai Gábor. In. Felkai Gábor: *Fichte*. Kossuth, Budapest, 1988. 185-230; 218 (GA I,2,140)

⁷ Fichte: *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre*. GA I,2,249–461; 393. Vö. Fichte: *Az ember rendeltetése*. Ford. Kis János. In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 237-411; 386 (GA I,6,291)

⁸ uo. 13 (GA I,2,260)

⁹ uo. 18 (GA I,2,266)

¹⁰ uo. 21 (GA I,2,270)

viszont az én *fokról-fokra* győzheti le a nem-ént, így cselekvése a végtelenbe nyúlhat.

Fichte az én és a nem-én viszonyát *zéró összegű játszmaként* írja le. Egyik magyarázata szerint az én és a nem-én megosztoznak a realitáson.¹¹ Ha a realitásnak összesen 10 egysége van, és ebből 5 jut az egyiknek, akkor 5 jut a másiknak is. Oszthatóságuk miatt azonban az én fokozatosan realitásegységeket vonhat el a nem-éntől, és helyezhet önmagába. Az én csak úgy nyerhet realitást, csak úgy juthat ötről a hatra, ha a nem-én egy egységnyi realitást elveszít, tehát az én csak a nem-én rovására közelítheti meg a célját, nevezetesen, hogy a realitás teljessége és abszolút legyen.

Míndez persze csak metaforikus beszéd, amely azt a látszatot keltheti, hogy az én a nem-én *megsemmisítésére* törekszik.¹² A teljes győzelemben azonban ő maga is megsemmisülne, mert nem tudna tovább cselekedni. Tanácsosabb tehát úgy fogalmazni, hogy az én tevékenysége arra irányul, hogy olyanná formálja a nem-ént, amilyennek észfogalmak szerint lennie kell, más szóval, hogy egyre inkább saját bélyegét nyomja rá.¹³ Bár az így meghatározott, de meg nem szüntetett nem-én a továbbiakban is óhatatlanul hatást fog gyakorolni az énré, ez a hatás közvetve már az én önmagára való hatása lesz. Az én ugyanis, ameddig szemben áll vele a nem-én, idegen befolyást szenved, és olyan meghatározások alakulnak ki benne, amelyeknek nem ő, hanem valami más az eredete. Ha azonban ezt a tőle különbözőt előzőleg ő maga határozta meg, akkor az abból kiinduló hatások olyanok lesznek, amelyeken keresztül – mintegy kerülő úton – önmagát határozza meg, önmagától függ.

2. AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET SZEMBEÁLLÍTÁSA

Hogy az én reflexív cselekvése miért nem irányulhat közvetlenül önmagára, miért kell az énnel azáltal kiküzdenie az identitását, hogy mindinkább legyőzi a nem-én befolyását, ez az első alaptételből nem érthető meg. Ez ugyanis csak a második alaptétel miatt van így, amely legalábbis formáját tekintve – vagyis hogy szembenállást mond ki – éppoly feltétlen, mint az

¹¹ Fichte: *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*. GA I,2,289, Vö. Fichte: *A teljes tudománytan alapja*. 21. (GA I,2,271)

¹² Fichte szemében akkor sem lenne ebben semmi tragikus, ha az elmondottakat a szó szoros értelmében vennénk, mert a nem-én nem képvisel más értéket, mint hogy legyőzhetősége és folytonos visszaszoríthatósága révén lehetőséget ad arra, hogy az én kiteljesedjék.

¹³ Vö. Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. Ford. Berényi Gábor In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Gondolat, Budapest, 1976. 9-72; 19. (GA I,3,31) 19.

első. Fichte filozófiájában ez is mintegy „az ész faktuma”. De miért alkotott olyan filozófiát, amelynek a tanulmányom elején idézett állításával nehezen összeegyeztethető módon nem egy, hanem három alaptétele van (és ráadásul miért bomlik az első alaptétel is egymással nehezen azonosítható formulákra)? Erre is ugyanebből az idézetből kiindulva válaszolhatunk: azért, mert a filozófiának meg kell magyaráznia a tapasztalat sokféleségét, és úgy tűnik, a megmagyarázandók sokasága Fichte minden igyekezete ellenére a magyarázó alapok sokaságát követelte.

Fichte azért beszél az énről és a nem-énről, hogy számot adhasson a tapasztalat egészéről, benne önmagunk és szabadságunk tapasztalatáról. Ahogyan az én nem az individuális emberi személy, úgy a nem-én sem a minket körülvevő világ, hanem mindkettő transzcendentális princípium, mégpedig az elméleti és a gyakorlati filozófia közös princípiumai, amelyeknek most csak a gyakorlati aspektusára kell koncentrálnunk. Ebben az összefüggésben az „én” és a „nem-én” fogalmi arra valók, hogy megértsük a konkrét individuális személy önmagához és a környezetéhez való gyakorlati viszonyát. Így tekintve az „én = én” alaptételben kimondott azonosság az ember elé kitézőtt, de soha el nem érhető *célt* testesíti meg, amellyel az individuum a morális *kötelesség* tartalmaként szembesül. A korai Fichténél az erkölcsi törvény azt mondja ki, hogy közelítsük meg a tiszta ént, amely abszolút önazonosság. Íme, néhány megfogalmazás, ahol Fichte „az önmagunkkal való abszolút meg-egyezés törvény[éről mint] az erkölcsi törvény[ről]”¹⁴ beszél: „Minden véges ésszel bíró lény végső rendeltetése az abszolút egy-ség, az állandó azonosság, az önmagával való teljes összhang.”¹⁵ „Az emberiség és minden eszes lény legfőbb törvénye, az önmagunkkal való teljes összhang, az abszolút azonosság törvénye”.¹⁶ Ugyanez imperatívusként megfogalmazva: „Mindig legyél egységben önmagaddal!”¹⁷ „Egyez meg önmagaddal!”¹⁸ Annyira egyértelmű

¹⁴ Fichte: *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre*. GA I,3,320. Az önmagunkhoz való hűség parancsa olyan fontos Fichte számára, hogy a *következetesség* a végső érve arra, miért kell tisztelnünk a másik jogait. Ha valakit egyszer már eszes lénynek ismertem el, akkor az önmagamhoz való hűség jegyében továbbra is annak kell tekintenem. Fichte: A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint. (Részlet) In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Ford. Endreffy Zoltán. Gondolat, Budapest, 1981. 147-236; 184-185 (GA I,3,354-355)

¹⁵ Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. 18 (GA I,3,30). Vö. „az önmagunkkal való állandó összhang legfőbb törvény[e]” (Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. 30. (GA I,3,38))

¹⁶ Uo. 37 (GA I,3,43)

¹⁷ Fichte: Az igazság iránti tiszta vonzalom élnékitéséről és fokozásáról. Ford. Hankovszky Tamás. *Tiszatáj* 66. 2013. 5. 78-83; 79. (GA I,3,84)

¹⁸ Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. Ford. Felkai Gábor. In. Felkai: *Fichte*. 232-271; 236 (GA I,3,100) Fichte már a tudománytani fordulata előtt is

volt Fichte számára, hogy az erkölcs legfőbb elve az identitás, hogy Kantnál is ezt a gondolatot vélte megtalálni. Egy lábjegyzetben így ír: „Kant kategorikus imperatívusza. Ha valahol, akkor itt jól látszik, hogy Kant – persze csak hallgatólagosan – éppen azokra a premissákra alapozta kritikai eljárását, amelyeket a tudománytan állít fel. Hogyan juthatott volna valaha is egy kategorikus imperatívuszhoz mint a tiszta énnel való megegyezés abszolút posztulátumához, ha nem tételezte volna fel az én abszolút létét, az énet, amely mindent tételez, és amely, amennyiben *nincs*, legalább *kellene, hogy legyen?*”¹⁹

Az önmagával teljesen azonos én valóban nem létezik. Nyilvánvaló, hogy az egyes ember énje nem ilyen, de a transzcendentális princípiumként feltételezett tiszta vagy abszolút én sem, hiszen ez utóbbi – mivel nem egy statikus, halott elv, hanem fejlődő abszolútum – a nem-én visszaszorítása révén folyton csak *úton van* a teljes önazonosság felé. Az individuális emberi én ugyanazért és ugyanannyira nem azonos önmagával, mint az abszolút én. Fichténél ugyanis „az *abszolút én* [...] nem az *individuum* [...]. *Ám az individuumot az abszolút énből kell levezetni.*”²⁰ Ezt a viszonyt fordított irányból is megragadhatjuk. A tiszta, abszolút én – amely nincs, de „kellene, hogy legyen” – csak úgy és annyiban válhat valósággá, amennyiben az emberek teljesítik erkölcsi kötelességüket, és tiszta énné válnak, vagyis azonosak lesznek önmagukkal, mégpedig olyasvalami által, aminek a transzcendentális elvek szintjén a nem-én harmadik alaptétel által lehetővé tett visszaszorítása felel meg.

Az ember akkor válna azonossá önmagával, ha olyanná lenne, mint végtelen fejlődésének végpontján a transzcendentális én, vagyis ő is az lenne, aminek tételezi magát, és annak tételezné magát, ami. Ha eljutna odáig, hogy minden meghatározása önmagából származzon, minden tulajdonságát ő adja

hasznoló nézeteket vallott: Amennyiben az embert az érzéki világ részének tekintjük, egyetlen célja az, hogy a szabadságra irányuló kultúrát alakítsa ki, vagyis biztosítsa, hogy az akarat akadálytalanul fejthesse ki hatását az érzéki világban. Ám ez csak eszköz az legfőbb, a szellemi cél eléréséhez, nevezetesen hogy az ember „akaratlaan teljesen egyezzen meg az ész törvényével.” (Fichte: *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution*. GA I,1,203-404; 243)

¹⁹ *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*. GA I,2,396. Fichte az első tételt itt gyakorlati értelemben veszi, és így tulajdonítja Kantnak. Arról is meg volt azonban győződve, hogy Kant az ő elméleti értelemben vett első alaptételére is támaszkodott. „A mi tételünkre [t.i. az abszolút énről szóló első alaptételre] mint minden tudás abszolút alaptételére utalt *Kant* a kategóriák dedukciójánál, alaptételként meghatározva azonban soha nem mondta ki.” (Fichte: *A teljes tudománytan alapja*. 15. (GA I,2,262))

²⁰ Fichte: Levél Friedrich Heinrich Jacobihoz. (1795. 8. 30.) Ford. Hankovszky Tamás. In. *Pro Philosophia Évkönyv 2015*. Szerk. Garaczi Imre – Kalmár Zoltán, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2015. 34-35; 34. (GA III,2,392)

magának, minden állapotát maga hozza létre.²¹ Éppen azért, mert az a kitüntetető jegye, sőt, az a lényege, hogy ő egy én, „*az ember az kell legyen, ami, mégpedig pusztán csak azért, mert van*, vagyis mindannak, ami, tiszta énjére, pusztá énségére kell vonatkoznia”.²² Ez a követelmény nem kevesebbet mond ki, mint hogy a testnek és mindannak, ami a testet meghatározza, vagyis az egész világnak olyannak kell lennie, vagy ha még nem olyan, fokozatosan olyanná kell válnia, hogy semmi más ne legyen, mint valami, ami az énrre vonatkozik, hozzá tartozik, neki van alávetve.²³ Aktuális valóságunk azért nem ilyen, mert idegen befolyás, a külső természet, a környezet és belső természetünk, például a hajlamaink befolyása alatt állunk.²⁴ Ebből fakad a *természet átalakításának, legyőzésének programja*: meg kell változtatnunk azokat a dolgokat, amelyekről függünk. Szabadságunk révén²⁵ olyanná kell alakítanunk őket, hogy ránk gyakorolt hatásuk ne álljon ellentétben önmeghatározásunkkal, hanem pontosan ennek megfelelő legyen, vagyis hogy tőlük való függésünkben is – mintegy kerülő úton – csak önmagunktól függjünk.²⁶ Mivel a természet idegenként áll szemben vele, az énjével nagymértékben azonosított fichtei ember csak a természet ellenében lehet önmaga, csak a természetet legyőzve válhat azonossá önmagával.

²¹ Ezzel nemcsak a tulajdonságaink lennének saját műveink, hanem a szubsztanciánk is, mert Fichte a „*szubsztancia* fogalmát transzcendentálisan [...] minden *akcidencia szentetikus egyesítésének* segítségével magyaráz[za]”. (Fichte: *A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről*. 250. (GA I,3,111))

²² Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. 17 (GA I,3,29) A fordítást módosítottam.

²³ Mint a következő idézetek is jelzik, Fichte szerint az ember teste a nem-én világához tartozik. „Már az ember teste is, amelyet az ő testének nevez, valami az Énen kívüli.” „Milyen joron nevezi az ember a testi világ egyik részét *saját* testének? Milyen alapon jogosult úgy szemlélni saját testét, mint ami Énjéhez tartozik, mikor éppenséggel ellentétes azzal?” (Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. 16. GA I,3,28, illetve 24. GA I,3,34)

²⁴ A természetén kívül az emberi világ, a társadalom is meghatároz bennünket, de az ezzel összefüggő speciális problémáktól itt eltekintek.

²⁵ Erre irányulnak már az ösztöneink is. Az emberi spontaneitás és a szabadság közé Fichte olykor egy közvetítő tagot helyez, egy ösztönt, amelynek működését így írja el: „Ez az ösztön az emberben lévő legmagasabb elvnek kell hogy alárendelődjön, amely kimondja: »Egyezz meg önmagaddal« A fenti elv szerint cselekszik tovább állandóan erejének leglátványosabb megnyilvánulásaiban, anélkül, hogy tudatában volna ennek. Az ember tehát egy – ha nem is éppen világosan elgondolt, de – egész lényével összeszövődött, s azt szabad akarata minden hozzájártele nélkül meghatározó elv alapján azért kísérli meg alávetni magának a nem-eszes természetet, hogy minden megfelelően önnön eszének, mivel csak e feltétel mellett felelhet meg önmagának.” (Fichte: *A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről*. 236-237. GA I,3,100)

²⁶ Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. 19-20 (GA I,3,30-31)

3. A TERMÉSZET FELETTI URALOM MINT KÖRNYEZETPUSZTÍTÁS

Ezt a programot már a tudománytan szellemében íródott legelső Fichte-művekben is megtaláljuk.²⁷ Például így: az ember „létezésének minden pillanatában valamit, ami rajta kívül van, beemel a maga hatókörébe, és ezt mindaddig folytatni fogja, amíg van valami e körön kívül; vagyis addig, amíg minden anyagon nem lehet látni a behatásának lenyomatát.”²⁸ Ugyanez a gondolat még erőteljesebb megfogalmazásban: „Az ember végső célja, hogy legyőzzön mindent, ami értelem nélküli, s fölötte szabadon, saját törvényei szerint uralkodjék”.²⁹ Fichte áradó retorikával írja le az ember egyre kiteljesedő uralmát a természet felett. Nemcsak a távoli jövőben remél bámulatos eredményeket elérni ennek átalakításában, hanem már a jelenben is látni véli a vadállatok megnevesedését vagy az éghajlat megenyhülését,³⁰ de mindez csak a kezdet. Hiszen még „gyakran megtörténik, hogy amikor a munkás elkészül a munkájával, [...] az ellenséges időjárás egyetlen szempillantás alatt elpusztítja [azt ...]; még mindig elég gyakran megtörténik, hogy áradások, szélviharok, tűzhányók egész vidékeket feldúlhatnak [...]. Még léteznek járványok, melyek [...] mindent megtesznek, ami csak rajtuk áll, hogy visszaadják a vadonnak a vidéket, melyet az ember szorgalmával már megnyert a maga tulajdonának. Így van: de nem szabad mindörökre így maradnia. [...] Amaz

²⁷ A tanulmányomban idézett Fichte-művek a jénai korszakhoz kötődnek, de a természet megítélése a kései filozófiában sem sokat változott. Álljon itt egy szemelvény 1812-ből. „Számunkra egyáltalán nem létezik objektív világ és természet; tisztán tagadjuk ezt. Számukra viszont éppen ez az abszolút igaz. Schelling például a szememre vetette, hogy nálam nincs természet. Visszahárítom a szemrehányást, s balszerencsének tartom, hogy nála van természet, e vak véletlen. A szellem és a természet közül az egyiket mellőznünk kell; a kettő semmiképpen sem egyeztethető össze. Állítólagos egyeztetésük részben képmutatás és hazugság, részben pedig a belső érzés kikényszerítette következetlenség.” (Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Ford. Berényi Gábor, In: Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Gondolat, Budapest, 1976. 587-718; 622. Vö. GA II,13,329-330) Nem tudni, melyik Schelling-mű melyik helyéről van itt szó, de tartalma minden bizonnyal ehhez hasonló lehetett: Fichténél „semmi sincs rajtunk kívül; csak a szubjektív én van, csak az emberi nem létezik. Ez a természet teljes agyoncsapása, amiben csak az a különös, hogy Fichtének állandóan bizonygatnia kell, hogy a természet nincs jelen, és mégis mindig jelenlevőként kell feltételeznie.” (Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *Stuttgarti magánelőadások*. Ford. Weiss János. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2007. 27.)

²⁸ Fichte: *Az ember méltóságáról*. Ford. Weiss János. *Magyar Filozófiai Szemle* 48. 2004. 3. 344-346; 346 (GA I,2,88.)

²⁹ Fichte: *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről*. 21 (GA I,3,32) A korai Fichte természethez való viszonyát legtöbbször egy szelídebb megfogalmazásban idézik, amely egy oldallal korábban olvasható. „Az érzékiséget kulturálttá kell tenni; ez a legtöbb, amit vele kapcsolatban elérhetünk.” 20. (GA I,3,31)

³⁰ Fichte: *Az ember méltóságáról*. 345 (GA I,2,87-88)

ellenállásnak fokozatosan gyengülnie kell és végül ki kell merülnie [...]. A természetnek fokozatosan be kell lépnie abba az állapotba, amikor bizony számíthatunk egyenletes lépéseire, s amikor ereje szilárdan meghatározott viszonyt tart fenn a hatalommal, amely arra rendeltetett, hogy uralkodjék fölötte – az emberi hatalommal. [...] A] természetnek, legtitkosabb bensejéig, egyre áttekinthetőbbé és áttetszőbbé kell válnia, s a felvilágosult és találmányaival felfegyverkezett emberi erőnek fáradság nélkül uralmat kell szereznie fölötte, és békésen meg kell tartania, amit egyszer már meghódított. Fokozatosan el kell érni, hogy a mechanikai munka ne igényeljen nagyobb erő kifejlesztést, mint amekkorára az emberi testnek fejlődéséhez, kiformalódásához és egészségéhez szüksége van, s hogy ez a munka megszűnjék teher lenni – mert az eszes lény nem teherhordásra rendeltetett.”³¹

Amit Fichte még a természet feletti uralomnak hívott, azt mi már környezetpusztításként ismerjük, és úgy tűnik, leginkább az általa is propagált emberkép a felelős érte, hogy képtelenek vagyunk felhagyni vele. Fichte szerint az ember akkor szabad, és akkor tölti be rendeltetését,³² ha függetleníti magát a természet mechanizmusaitól, és úgy uralkodik felettük, hogy megváltoztatja őket.³³ Hiszen az „ember lényegén alapszik az, hogy le akarja győzni a természet erőit. [...] Minden erejével azon [van], hogy munkájával legyőzze az ellenséges természetet [...]. Ezért állandó harcban állunk a természettel”.³⁴ Ő még az ember méltóságát látta abban, hogy „megparancsolja a nyers anyagnak, hogy eszményének megfelelően szerveződjön, és olyan alapanyagot szolgáltatson neki, amilyenre szüksége van.”³⁵ Mi már tudjuk, hogy az általunk „szervezett” anyag, legyen az PET-palack, növényvédőszer, GMO, vagy az esőerdő helyén kialakított ültetvény, olyan veszélyeket is magában rejt, amelyekre nem vagyunk felkészülve. Egyre inkább belátjuk, hogy nemcsak a tűzhányóknak kell továbbra is működniük, de az áradásoktól és betegségekől sem lehet a természet rendjének sok nem kívánatos követke-

³¹ Fichte: *Az ember rendeltetése*. 352-354. (GA I,6,267-269)

³² Vö. pl. „Vétjük és szégyenük kétségkívül éppen abban áll, hogy olyanok, amilyenek, és hogy ahelyett, hogy szabadok lennének és önmagukért válnának valamivé, sodortatják magukat a vak természet áradatával.” (Fichte: Uo. 405. (GA I,6,305))

³³ Ez az uralomkoncepció különbözik a Teremtés könyvében találhatóétól, akkor is, ha azt nem az Újszövetség fényében olvassuk. Bár a Bibliában az ember sokkal inkább a természettől függ, mint Fichténél, mégsem kell azt legyőznie, megváltoztatnia vagy visszaszorítani, és nem vele szemben kell kivívnia az identitását. Egyébként a teremtett világ fölött való uralom isteni parancsa (Ter. 1,28) valójában arra rendeli az embert, hogy „művelje és őrizzé”. (Ter. 2,15) a világot, amit az Újszövetség (Jn. 13,14) fényében olvasva egyenesen szolgálatként kell érteni.

³⁴ Fichte: *A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről*. 235. (GA I,3,99)

³⁵ Fichte: *Az ember méltóságáról*. 345. (GA I,2,87.) A fordítást módosítottam.

ménnyel járó drasztikus megváltoztatása nélkül megszabadulni. Mi nem a klíma megenyhülését tapasztaljuk, hanem a klímaváltozás pusztítását, és egyre világosabb, hogy a természet kizsákmányolásával nem fokozhatjuk a végtelenségig a kényelmünket.

Fichte ugyan rákényszerült, hogy főművében a tapasztalat transzcendentális magyarázata érdekében az énen, az egyetlen elven kívül, amelyre az emberi szabadság mindent elhomályosító személyes és történelmi tapasztalatától megrészegülve filozófiáját építeni kívánta, egy másodikat is felvegyen; ám hogy elkerülje a dualizmust, ezt a másodikat legalább részben (vagyis tartalma szerint) alárendelte az ének. Ezzel a tapasztalati világban az ember olyan uralmát alapozta meg a természet felett, amely talán még elfogadható és fenntartható is lenne. Az igazán súlyos következmények abból fakadnak, hogy annak megfelelően, hogy nála az ember viszonya mind önmagához, mind a természethez dinamikus, a második elvet, a nem-ént, *nem* egy statikus én konstans ellensúlyaként definiálta, hanem a harmadik alaptétel révén olyasvalamiként, amit az egyre totálisabbá váló én fokozatosan visszaszoríthat, legyőzhet, minden határon túlmenő mértékben felszámolhat. Így Fichte, ha nem is tudott mindent egyetlen princípiumból *levezetni*, legalább *gyakorlati értelemben* mindent egyetlen princípiumnak *rendelt alá*. Így, jöllehet az ént viszonyba kellett állítania valamivel, ami relatívá teszi, arról nem kellett lemondania, hogy legalább *tendenciája szerint* abszolútnak tekintse. Esménye az önmagával azonos, abszolút én volt, amelynek identitása nem egy tőle különbözőhöz való viszonyban, hanem a tiszta öntételezésben gyökerezik. Ha az ember tényleges valóságának transzcendentális magyarázata érdekében rá is kényszerült, hogy az ént kölcsönviszonyba helyezze, csak olyanba, amelyből egyre jobban kiszabadulhat; mégpedig nem úgy, hogy pusztán csak elfordul a nem-éntől, hanem úgy, hogy felszámolja azt. Mivel azonban az énről és a nem-énről való beszéd semmi másra nem szolgál, mint hogy az ember és másika, a természet viszonyát a gyakorlati ész konstitutív primátusa jegyében magyarázza, Fichténél az ember nemcsak felhatalmazást kap a természet feletti totális, kíméletlen uralomra, hanem felszólítást is. Azért nem teheti meg, hogy másként bánjon a természettel, mert az én sem viszonyulhat másként a nem-énhez. Ha az „én = én” jegyében azonossá akar válni önmagával, ha meg akarja valósítani magát, akkor szembe kell szegülnie azokkal a hatásokkal, amelyek kívülről érik, akkor át kell formálni e hatások forrását, és meg kell változtatnia természetes rendjüket.

Az itt bemutatott filozófiával szemben a talán legsúlyosabb érvet éppen napjainkban kapjuk a kezünkbe, mikor a természethez való viszonyunk fichte paradigmatja önpusztító esztelenségként lepleződik le. Miközben az

ésszel azonosított én jegyében filozofált, Fichte rosszul mérte fel a természet hatalmát, és így nem rendelt hozzá elég masszív transzcendentális princípiumot. És fordítva: azért abszolutizálta az ént, mert túlbecsülte az embert és az emberi észet.³⁶ Azt hitte, az ember elég önmagának, azt hitte, csak önmagával kell azonosnak lennie,³⁷ és a környezetétől való függetlenség kivívásával csak nyerhet. Létfontosságú azonban felismernünk, hogy ha az ember a Fichte által leírt úton halad, és önazonosságát a természet legyőzése (vagy akár csak a természetből való kiemelkedése) révén próbálja megteremteni, akkor – mintegy kerülő úton – önpusztításba sodródik.

Ám a természetrombolásnak az emberre visszaható következményei nemcsak Fichte filozófiájával szemben alapoznak meg egy *reductio ad absurdum* típusú érvet, hanem azzal a Descartes-tól és Rousseau-tól napjainkig ívelő hagyománnyal szemben is, amelybe ő oly szervesen illeszkedik. E következmények mindazokat a filozófiákat cáfolják, amelyeknek alapfogalatai vagy implikációi közé tartozik, hogy az ember az a lény, aki a természetet környezet legyőzése vagy akár csak saját természetétől való függetlenedése révén alkotja meg önmagát, mert e filozófiákban az ember identitása – még ha csak kerülő úton is – az önpusztítás.

³⁶ Nem az ész, az eszes lények közös esztét, mint Kant, mert Fichténél nincsenek más eszes lények, csak az ember. Az abszolút én sem Isten, hanem a mi ideális valónk, amelyet a mindennapi életben „magunkon kívülre helyezünk és Istennek nevezünk”. (Fichte: *Levél Friedrich Heinrich Jacobihoz*. 34-35; 35. (GA III,2,392) Vö. Fichte: Aenesidemus-recenzió. Ford. Hankovszky Tamás. *Passim* 11. (2013) 1. 32-50; 48. (GA I,2,65)

³⁷ Ahogy Baggesen kritikusan megjegyezte: „meg akar felelni *önmagának*”. Baggesen kritikáját érdemes hosszabban is idézni. „Különös! Az ember mindig többet akar, mint amire képes. Morális-gyakorlati szempontból igaza van, de balgaság, hogy azt, ami szabad benne, a kötöttre, azt, ami örök benne, a végesre, azt, ami érzékfeletti benne, az érzékire viszi át. Többet akar, mint amire képes: tökéletesen meg akar felelni a *törvénynek*: ám legyen! Többet akar, mint amire képes: tökéletesen meg akar felelni *önmagának* – ez a hiba. Mert más nem felel meg az eszének, csak *Isten*. Tehát tökéletesen *meg akarja ragadni Istent*, vagy egyenesen *Istenné akar válni*. Az utóbbi majdnem szerénytelenebb, mint az előbbi. – Az utóbbi szerénytelenséget találok a fichtei rendszerben, amelynek első tétele valósággal isteni, és nem emberi alaptétel. *Vagyok, mert vagyok!* Csak a tiszta én nyilatkozhat így. És a *tiszta én* nem Fichte, nem Reinhold, nem Kant: a tiszta én Isten. Minden tételek e tételére csak a minden tételezett tételezőjének filozófiája (minden metafizikus álmod álma) építhető. [... Csodálkoznék, ha Fichte] nem kényszerülne *salto mortaléra* [...], amikor újra le akar ereszkedni az emberi talajra.” (Baggesen, Jens Immanuel: *Levél Karl Leonhard Reinholdhoz* (1794. 6. 8.) (részlet). In. *J. G. Fichte im Gespräch. Berichte der Zeitgenossen*. 1. kötet. Szerk. Erich Fuchs. Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1978. 116-119; 117-118)

IRODALOM

- Baggesen, Jens Immanuel: Levél Karl Leonhard Reinholdhoz (1794. 6. 8.). (részlet) In. *J. G. Fichte im Gespräch. Berichte der Zeitgenossen*. 1. kötet. Szerk, Erich Fuchs, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1978. 116-119.
- Felkai Gábor: Fichte. Kossuth, Budapest, 1988.
- Ferry, Luc: *Új rend: az ökológia*. Ford. V. Tóth László. Európa, Budapest, 1994.
- Fichte: A jelenlegi kor alapvonásai. Ford. Endreffy Zoltán. In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 413-701.
- Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. Ford. Felkai Gábor. In. Felkai: *Fichte*. 232-271.
- Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1-3. §. Ford. Hankovszky Tamás. *Magyar Filozófiai Szemle* 55. 2011. 3. 9-30.
- Fichte: A természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint. (Részlet) Ford. Endreffy Zoltán. In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 147-236.
- Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. Ford. Felkai Gábor. In. Felkai: *Fichte*. 185-230.
- Fichte: Aenesidemus-recenzió. Ford. Hankovszky Tamás. *Passim* 11. 2013. 1. 32-50.
- Fichte: Az ember méltóságáról. Ford. Weiss János. *Magyar Filozófiai Szemle* 48. 2004. 3. 344-346.
- Fichte: Az ember rendeltetése. Ford. Kis János. In. Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 237-411.
- Fichte: Az erkölcsstan rendszere. Ford. Berényi Gábor. In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Gondolat, Budapest, 1976. 587-718.
- Fichte: Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján. Ford. Berényi Gábor. In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. 75-474.
- Fichte: Az igazság iránti tiszta vonzalom élenkítéséről és fokozásáról. Ford. Hankovszky Tamás. In. *Tiszatáj* 66. 2013. 5. 78-83.

- Fichte: Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution. GA I,1,203-404.
- Fichte: Die Wissenschaftslehre [II. Vortrag im Jahre 1804]. GA II,8.
- Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. Ford. Berényi Gábor. In. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. 9-72.
- Fichte: Entwürfe zur Recension des Aenesidemus. GA II,2,287-314.
- Fichte: Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre. GA I,2,249-461.
- Fichte: Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. GA I,3,311-460 és GA I,4,1-165.
- Fichte: Levél Friedrich Heinrich Jacobihoz (1795. 8. 30.) Ford. Hankovszky Tamás. In. *Pro Philosophia Évkönyv 2015*. Szerk. Garaczi Imre – Kalmár Zoltán, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2015. 34-35.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *Stuttgarter magánelőadások*. Ford. Weiss János. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2007.
- Tóth I. János: *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. Szeged, JATEPress, 2013.